

Het conformisme-effect: sociale beïnvloeding van de houding ten opzichte van etnische minderheden

Louk Hagendoorn en Paul Sniderman¹

Summary

The conformity effect: yielding to persuasive pressure on attitudes toward ethnic minorities

What drives the concerns of majorities about preserving the national identity in the face of immigration? It is neither compensation for low self-esteem, nor pride in those who are Dutch – the two most common explanations. It instead is the extent to which people value social conformity. Crucially, social conformity is not conceived of as a personality trait, but as the importance attached to conformity as a social value. Using computer assisted telephone interviewing (CATI), three experiments are performed. The purpose of the experiments is to gauge the impact of persuasive pressure from the government, peers and political leaders to increase support for or rejection of cultural diversity. The results demonstrate that social conformists markedly yield to this pressure from all three sources, irrespective of which direction it is pushing them. This result exposes an unexpected freedom of maneuver for politicians to guide public opinion about such key political issues as tolerance and support for multiculturalism.

1. Inleiding: gevoelens van culturele bedreiging

Gevoelens van culturele bedreiging dragen sterk bij aan vooroordelen ten opzichte van etnische minderheden (Bobo, 1999; Hagendoorn & Sniderman, 2001; Scheepers, Gijsberts & Coenders, 2002; Sniderman, Hagendoorn & Prior, 2004). In dit artikel gaan we in op de achtergronden van gevoelens van culturele bedreiging. Het zal blijken dat ervaren culturele bedreiging sterk samenhangt met sociaal conformisme, een van de bekende factoren in het standaardmodel over vooroordelen (Allport, 1954; Sniderman, Hagendoorn & Prior, 2003). De analyse van het effect van conformisme maakte ons echter duidelijk dat conformisme, paradoxaal genoeg, een versterkend of een verzwakkend effect kan hebben op vooroordelen. We zullen eerst de overwegingen schetsen die leidden tot onze vraagstelling. Daarna laten we de uitkomsten zien van drie experimenten waarin we helderheid proberen te krijgen over de gedragsconsequenties van sociaal conformisme. Op grond daarvan kan de politieke dynamiek die voortvloeit uit sociaal conformisme in kaart worden gebracht.

De aanleiding tot ons onderzoek was de constatering dat de groeiende etnische diversiteit van de Nederlands samenleving nieuwe tegenstellingen in de politiek oproept. Aan de ene kant vraagt men om tolerantie, erkenning van andere etnische en godsdienstige identiteiten en extra kansen voor minderheden. Aan de andere kant roept men om aandacht voor de problemen die door de etnische en culturele diversiteit worden opgeroepen en die, volgens sommigen, de culturele identiteit van het land bedreigen. Het is niet erg duidelijk wat er achter die laatste roep schuilgaat. Het is natuurlijk niet vreemd dat mensen in het geweer komen als de nationale identiteit wordt bedreigd. Maar het is minder goed duidelijk wat mensen ertoe brengt om te denken dat de nationale en culturele identiteit bedreigd wordt als die bedreiging niet evident is.

In eerste instantie benaderden we de vraag wat er schuilgaat achter het gevoel van bedreiging van de nationale en culturele identiteit vanuit de sociale-identiteitstheorie (Brown, 1995; Tajfel, 1981a en 1981b). Deze theorie stelt dat individuen streven naar een positief zelfconcept, ofwel naar een (positief) gevoel van eigenwaarde. Daarbij wordt aangenomen dat het zelfconcept mede bepaald wordt door het lid zijn van bepaalde groepen en dus dat de waardering die aan deze sociale identiteit kan worden ontleend, bijdraagt aan de eigenwaarde. Daarom streven individuen naar het verwerven van een positieve sociale identiteit en zullen zij proberen het onderscheid tussen de groep waartoe zij behoren en groepen waartoe zij niet behoren, zo positief mogelijk te interpreteren. Dat betekent op de eerste plaats dat er in principe, maar niet noodzakelijk, een negatief verband bestaat tussen de evaluatie van de eigen groep en die van andere groepen. Het betekent voorts dat er een positief verband bestaat tussen de eigenwaarde en de waardering van de eigen groep.

Hoe passen gevoelens van culturele bedreiging in deze theorie? We mogen aannemen dat culturele bedreiging inhoudt dat men het idee heeft dat andere groepen een bedreiging vormen voor de nationale en culturele identiteit van de eigen groep. Men zal zich echter alleen druk maken over een mogelijke bedreiging van de eigen nationale groep en cultuur als men zich sterk met deze groep en cultuur identificeert en er grote waarde aan hecht. Dat betekent dat men de eigen groep en cultuur positief waardeert. Naarmate men zich sterker identificeert met de eigen nationale groep en cultuur en deze positiever waardeert, zal ook, zo stelt de sociale-identiteitstheorie, de versterking van het gevoel van eigenwaarde dat daaraan kan worden ontleend groter zijn. Immers, de sociale identiteit draagt bij aan de eigenwaarde. Dus mogen we verwachten dat gevoelens van culturele bedreiging positief correleren met nationale identificatie, met de waardering van de eigen nationale groep en met (positieve) gevoelens van eigenwaarde.

Nu zijn er een paar onopgeloste problemen met de interpretatie van het veronderstelde positieve verband tussen enerzijds de eigenwaarde en anderzijds de identificatie en waardering van de eigen groep. Het is niet duidelijk of het positieve gevoel van eigenwaarde dat kan worden ontleend aan het behoren tot een bepaalde groep slechts tijdelijk is, omdat het alleen optreedt in situaties waarin groepen met elkaar worden vergeleken, en daarna weer wegebt, of dat het gaat om een blijvend effect. Het is ook niet duidelijk of een sterke positieve groepsidentificatie niet juist aantrekkelijk is voor individuen met een lage eigenwaarde, omdat de sociale identificatie in dit geval de lage eigenwaarde compenseert, dus deze minder negatief maakt. Als dit laatste het geval is, dan kan er uiteindelijk toch een negatief verband aanwezig zijn tussen nationale identi-

ficatie en eigenwaarde. Er is ook evidentie aanwezig voor dit negatieve verband (Sniderman, Hagendoorn & Prior, 2004). Maar om te kunnen spreken van compensatie moet het duidelijk zijn dat de sociale identificatie een identificatie is met een gewaardeerde groep, want anders kan aan het groepslidmaatschap geen positieve waardering worden ontleend. Als we dit vertalen in de termen van ons probleem, dan betekent dit dat van compensatie alleen sprake kan zijn indien de nationale identificatie positief correleert met de evaluatie van de nationale groep waarvan men deel uitmaakt. Als mensen vinden dat de nationale cultuur bedreigd wordt, dan moeten ze dat wat wordt bedreigd, namelijk de eigen nationale groep en cultuur, ook als iets positiefs ervaren.

We hadden ook een alternatieve verklaring van gevoelens van culturele bedreiging in het achterhoofd, een die minder moeilijk te rijmen is met een negatieve relatie tussen nationale identificatie en eigenwaarde. Dit betreft de klassieke theorie over de autoritaire persoonlijkheid (Adorno e.a., 1950). De kern van die theorie is dat mensen met een lage zelfwaardering (dus een zwak ego) verdrongen gevoelens van agressie afreageren op groepen die het vertrouwde beeld van de werkelijkheid doorbreken. Adorno e.a. (1950) gaven een lijst van kenmerken van deze gedragsdispositie. Deze lijst werd door Altemeyer (1988) gecondenseerd tot drie basiskenmerken: conventionalisme, onderwerping aan autoriteit en autoritaire agressie (zie Brown, 1965). We denken dat dit complex van kenmerken samenhangt met een sterke nationale identificatie. Hierbij speelt conventionalisme, in de vorm van een behoefte aan sociale eenvormigheid, de hoofdrol. We zullen deze behoefte aanduiden als sociaal conformisme. Sociaal conformisme impliceert ook dat men erg veel belang hecht aan het accepteren van gezag en het in acht nemen van wetten en regels. De behoefte aan sociaal conformisme kan variëren over samenlevingen, sociale lagen, of tijdspannes (Feldman, 2003; Duckitt, 1994).

We onderzoeken deze beide verklaringen voor gevoelens van culturele bedreiging met behulp van gegevens verzameld bij een aselechte steekproef van 2007 autochtone Nederlandse volwassenen. We ondervroegen de respondenten 45 minuten in een telefonisch interview. De gesprekken werden gevoerd in de periode van oktober 1997 tot juli 1998. De aard en volgorde van de vragen werd door de computer bepaald zonder dat de interviewer of de respondent dat merkte. Daardoor was het mogelijk om blind een aantal experimenten uit te voeren. De respondenten werden hierbij *at random* toegewezen aan de experimentele condities. In het interview werden vragen gesteld over (de houding ten opzichte van) etnische minderheden en over actuele maatschappelijke onderwerpen.

2. De verklaring van gevoelens van culturele bedreiging: toetsing

2.1 Metingen

In het interview werd het gevoel van eigenwaarde (*self-esteem*) gemeten met behulp van een schaal gebaseerd op uitspraken van de *California Psychological Inventory* (voor de itemselectie en validering zie Sniderman e.a., 2000). De uitspraken waren: 'In een groep met andere mensen

doe ik meestal wat anderen willen in plaats van zelf iets voor te stellen.’, ‘Ik zou meer succes hebben gehad als anderen me een eerlijke kans hadden gegeven.’, ‘Soms voel ik me echt nutteloos.’, ‘Leraren verwachten vaak te veel van hun leerlingen.’, ‘Als andere mensen iets aardigs voor mij doen vraag ik me meestal af waar ze op uit zijn.’ De respondenten konden de vragen beantwoorden met ‘mee eens’, of ‘mee oneens’. Factoranalyse van de antwoorden liet zien dat er sprake is van één factor waarop alle uitspraken hoog laden.

Nationale identificatie werd gemeten met behulp van vijf uitspraken ontleend aan Luthanen en Crocker (1992): ‘Nu iets over wat het voor u betekent om Nederlander te zijn: ‘In veel opzichten ben ik hetzelfde als de meeste Nederlanders.’, ‘Ik realiseer me vaak dat ik Nederlander ben.’, ‘Ik zie mezelf als een typische Nederlander.’, ‘Ik ben er trots op dat ik een Nederlander ben.’, ‘Als iemand iets slechts zegt over Nederlanders, dan is het alsof ze ook iets slechts over mij zeggen.’ De antwoordmogelijkheden liepen weer van ‘eens’, ‘enigszins mee eens’, ‘enigszins mee oneens’, tot ‘mee oneens’. Alle antwoorden laden hoog op één factor en de schaal heeft een betrouwbaarheid (*alfa*) van 0,70. Culturele bedreiging werd gemeten met de uitspraak ‘Vandaag de dag wordt de Nederlandse cultuur steeds meer bedreigd’ (zie Sniderman, Hagendoorn & Prior, 2004).

Het beeld van Nederlanders werd gemeten met behulp van positieve en negatieve kenmerken die men aan Nederlanders toeschrijft. De respondenten kregen eerst een korte inleiding en vervolgens werden hun zeven vragen voorgelegd over kenmerken van Nederlanders (dezelfde kenmerken werden ook gebruikt om stereotypen van etnische minderheden te meten):

‘Nu zullen we het hebben over Nederlanders in het algemeen. Kunt u me voor ieder kenmerk dat ik noem vertellen of het al dan niet geldt voor de Nederlanders. Bent u het er geheel mee eens, een beetje mee eens, een beetje mee oneens, of geheel mee oneens dat Nederlanders *betrouwbaar* zijn, dat zij juist en eerlijk handelen?’

Vervolgens werd dezelfde vraag gesteld voor de kenmerken egoïstisch, rechtschapen, opdringerig, lui, klagers en gewelddadig. Na omkering van de scores voor de negatief gestelde kenmerken werd een totaalscore berekend. We verwachten dat er een positieve relatie bestaat tussen nationale identificatie en het beeld dat men heeft van Nederlanders.

Sociaal conformisme werd gemeten met drie uitspraken: ‘Regels zijn er om opgevolgd te worden en mensen moeten niet proberen ze steeds te veranderen’; ‘Voor mensen die zich anders gedragen dan de meeste mensen, kan men maar beter oppassen’, en ‘Mensen die in Nederland komen wonen, behoren zich zoveel mogelijk hetzelfde te gedragen als Nederlanders’. De respondenten konden per uitspraak aangeven of zij het er erg mee eens, enigszins mee eens, enigszins mee oneens, of erg mee oneens waren. De scores lopen van 1 (laag) tot 12. De betrouwbaarheid (*alfa*) is 0,67. We houden er rekening mee dat de uitspraak ‘Mensen die in Nederland komen wonen, behoren zich zoveel mogelijk hetzelfde te gedragen als Nederlanders’ iets eerder met negatieve dan met positieve opinies over minderheden geassocieerd zal zijn, dus positieve effecten van conformisme op opinies over minderheden zijn extra overtuigend (die doen zich voor bij de tweede variant van het ‘einde interview’-experiment, zie paragraaf 3.2).

Omdat het bij sociaal conformisme eerder gaat om sociale eenvormigheid dan zuiver om het accepteren van gezag, wetten en regels, werd ook de instemming met autoritaire waarden gemeten (Duckitt, 1994; Feldman, 2003). Hiervoor werd een schaal gebruikt van Sniderman e.a. (2000) die een valide equivalent vormt van de klassieke autoritarismeschaal (zie Sniderman e.a., 2000). Zij bestaat uit drie uitspraken: 'Het is beter om een samenleving te hebben met duidelijke en strenge regels, dan een samenleving met te veel vrijheid', 'Wanneer een bedrijf het noodzakelijk vindt om het aantal werknemers te verminderen, zou men als eerste vrouwen moeten ontslaan wier echtgenoot een betaalde baan heeft' en 'Alleen ouderen, kinderen en gehandicapten hebben recht op extra steun van de overheid'. De uitspraken getuigen van een voorkeur voor traditionele verhoudingen in werk en gezinssituaties.

Bij de analyses betrekken we ook het opleidingsniveau en het beroepsniveau. Het opleidingsniveau loopt van geen opleiding (laag) tot universitaire opleiding (hoog). Voor beroepsniveau werd de door de respondent aangegeven beroepsaanduiding gecodeerd met behulp van de internationale standaardclassificatie van beroepen (ISCO88). De ISCO88 classificatie werd volgens de procedure van Ganzeboom en Treiman (1996) omgezet in de beroepsklassetypologie van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1979). Om lage categoriefrequenties te vermijden werden klassecategorieën gecombineerd tot een indeling in laag, midden en hoog. Alle variabelen worden weergegeven op een schaal van 0,00 tot 1,00.

2.2 Uitkomsten

Er is een positieve correlatie tussen gevoelens van culturele bedreiging en nationale identificatie: 0,41. Leidt nationale identificatie tot een verhoging van de eigenwaarde? Dat is niet het geval, integendeel. De correlatie tussen eigenwaarde en nationale identificatie is -0,15 (gecorrigeerd voor opleidingsniveau, inkomen en beroepsniveau). Een sterke nationale identificatie gaat dus samen met een zwak gevoel van eigenwaarde. Dat is in strijd met de sociale-identiteitstheorie, behalve wanneer we uitgaan van de compensatiehypothese. In dat geval is een sterke nationale identificatie het gevolg van een negatief gevoel van eigenwaarde. Maar dan moet de groep waarmee men zich identificeert, positief gewaardeerd worden. Nationale identificatie correleert echter ook negatief met het oordeel dat de respondenten hebben over Nederlanders: -0,16. Dus degenen met een sterke nationale identificatie oordelen het negatiefst over Nederlanders. Ook de relatie tussen gevoelens van culturele bedreiging en het beeld van Nederlanders is negatief: -0,23. Dus nationale identificatie kan geen compensatie zijn voor een zwak (negatief) gevoel van eigenwaarde. Dit patroon van uitkomsten kan niet goed verklaard worden vanuit de sociale-identiteitstheorie. Dat wil niet zeggen dat de sociale-identiteitstheorie onjuist is. De uitkomst is juist zo opvallend omdat er voldoende evidentie is dat de theorie wél juist is (zie Ellemers, Spears & Doosje, 1999). De uitkomst wijst er volgens ons op dat we een andere verklaring moeten volgen. Mensen die zich cultureel bedreigd voelen, bedoelen niet letterlijk dat de nationale groep of cultuur bedreigd wordt; er is iets anders dat wordt bedreigd, namelijk de sociale eenvormigheid.

Ongeveer 25 procent van de respondenten scoorde boven het schaal midden (score 7-12) op

sociaal conformisme; 38 procent had een score van midden tot laag (score 4-6) en 37 procent had een lage score (score 1-3). Met behulp van regressieanalyse bepalen we het effect van sociaal conformisme op gevoelens van culturele bedreiging en nationale identificatie. We controleren hierbij voor het mogelijke effect van opleidingsniveau, beroepsniveau en instemming met autoritaire waarden. De uitkomsten staan in tabel 1 en 2.

*Tabel 1: Regressie van nationale identificatie op sociaal conformisme, autoritaire waarden, opleidingsniveau en beroepsniveau (N=1195)**

	Bèta	Standaardfout	p
Conformisme	0,38	(0,032)	0,000
Autoritaire waarden	0,01	(0,031)	0,648
Opleidingsniveau	-0,06	(0,031)	0,058
Beroepsniveau	-0,00	(0,030)	0,921
Meerdere R	0,42		

*Tabel 2: Regressie van ervaren culturele bedreiging op sociaal conformisme, autoritaire waarden, opleidingsniveau en beroep (N=581)**

	Bèta	Standaardfout	p
Conformisme	0,35	(0,046)	0,000
Autoritaire waarden	0,00	(0,045)	0,989
Opleidingsniveau	-0,13	(0,047)	0,004
Beroepsniveau	-0,01	(0,044)	0,839
Meerdere R	0,43		

Er is een sterke samenhang tussen nationale identificatie en sociaal conformisme. Hetzelfde is het geval voor culturele bedreiging. Geen van de andere factoren heeft een sterk effect op nationale identificatie en ervaren culturele bedreiging: er is geen effect van inkomen en beroep, het effect van autoritaire waarden is niet significant of afwezig en het effect van opleidingsniveau is afwezig of zwak. Deze factoren kunnen natuurlijk wel indirecte effecten hebben en dat is ook het geval. Maar sociaal conformisme speelt de centrale rol, zowel bij nationale identificatie als bij gevoelens van culturele bedreiging.

Die uitkomst maakt duidelijk dat het bij nationale identificatie en ervaren bedreiging van de cultuur niet gaat om het beschermen van de eigen waarden, normen en instituties. Het gaat om iets anders, namelijk om de eis dat iedereen zich op dezelfde wijze gedraagt en zich aan dezelfde regels houdt. Dat is een eis die men niet op de eerste plaats stelt aan Nederlanders, maar aan mensen die 'anders zijn'. Het doet er daarbij niet toe hoe men anders is, maar *dát* men anders is. Dus bij de roep om het behoud van de eigen cultuur en identiteit gaat het niet om het

behoud van die identiteit en cultuur, maar om het afwijzen van verschillen in identiteit en cultuur.

Wat is sociaal conformisme nu precies, wat zijn de gedragsconsequenties ervan en wat zijn de politieke effecten ervan? We hadden het vermoeden dat sociaal conformisme inhoudelijk alle kanten op kan gaan, immers, sociaal conformisme zegt niet uitdrukkelijk welke regels men moet volgen, maar alleen dát men de regels en gangbare normen moet volgen en dat iedereen dat moet doen. Als dat zo is en de regels en normen veranderen, dan verandert ook het effect van conformisme. Dat impliceert dat sociaal conformisme paradoxale politieke gevolgen kan hebben; er kunnen via het mechanisme van sociaal conformisme omslagen plaatsvinden in de publieke opinie die moeilijk te voorzien zijn. We proberen die effecten in kaart te brengen met behulp van drie experimenten.

3. De effecten van sociaal conformisme

3.1 *Het apartheidsexperiment*

Volgens de klassieke definitie is conformisme het toegeven aan sociale druk (Asch, 1956). Dat roept de vraag op of mensen met een sterke nationale identificatie en gevoelens van culturele bedreiging gevoelig zijn voor sociale druk? Voor welk type druk zijn zij gevoelig, druk van gelijken, zoals bij Asch (1956), of druk van autoriteiten, zoals bij Milgram (1974)? De experimenten van Asch (1956) en de experimenten van Milgram (1974) lieten zien dat het effect van dit soort druk dramatisch groot kan zijn. Bij Asch (1956) wijzigde eenderde van de proefpersonen zijn of haar mening als zij vooraf de afwijkende (en foutieve) mening hoorden van een groep andere mensen (die daartoe waren geïnstrueerd door de proefleider). Bij Milgram (1974) diende tweederde van de proefpersonen in opdracht van de proefleider sterke elektrische schokken toe aan een zogenaamde leerling als deze leerfouten maakte.

In een *survey* kan een dergelijke meting van het effect van sociale druk natuurlijk niet plaatsvinden, los van de ethische vragen daaromtrent. Maar misschien kan het op een subtielere manier. We kunnen de mening van de respondenten proberen te beïnvloeden door ze te confronteren met de meningen van anderen en autoriteiten. Een survey biedt hierbij het voordeel dat we de respondenten niet overvallen met een vreemde laboratoriumsituatie waarin ze zich onzeker voelen. Bovendien is het interview een min of meer alledaagse situatie waarbij de respondenten de vrijheid hebben om niet te antwoorden. De pressie is dan weliswaar kleiner en de mogelijkheid om niet te reageren is groter, maar als er niettemin een effect optreedt, dan kunnen we er zeker van zijn dat het een effect van conformisme is. We hadden het idee dat het verstandig was om effecten na te streven die niet voor de hand liggen. Dus kozen we bij het eerste experiment voor een opzet waarbij de respondent werd geconfronteerd met een politiek incorrect voorstel. Daarna werd de respondent naar zijn of haar mening gevraagd. De verwachting was dat sociaal conformisten meer zouden instemmen dan anderen als bij het voorstel het gezag van een autoriteit in het geding was.

De respondenten werd gevraagd om hun mening te geven over een denkbeeldig voorstel van de overheid voor de invoering van een nieuw schoolsysteem. Dit systeem beoogde een volledige segregatie van het onderwijs aan Nederlandse en allochtone leerlingen. In 1997-1998, toen het interview werd afgenomen, was dit een weinig gangbaar standpunt. Aan de experimentele conditie werd een controleconditie toegevoegd, waarin een ander (zwak) argument werd gegeven voor dezelfde stelling, namelijk dat migrantenkinderen extra aandacht nodig hebben op school. De respondenten werden door de computer *at random* aan een van beide condities toegewezen. In de controleconditie kregen de respondenten de volgende vraag voorgelegd:

‘Nu wil ik het graag hebben over onderwijs. Soms wordt gezegd dat de kinderen van etnische minderheden op school meer aandacht nodig hebben dan kinderen van Nederlandse ouders. Wat zou u ervan vinden om gescheiden scholen op te zetten voor Nederlandse kinderen en kinderen van etnische minderheden? Zou u het zeker een goed idee vinden, een redelijk goed idee, een tamelijk slecht idee, of een erg slecht idee?’

In de experimentele conditie werd aan de respondenten de volgende vraag voorgelegd:

‘Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat kinderen van etnische minderheden op school meer aandacht nodig hebben dan Nederlandse kinderen. Dat kan ten koste gaan van de Nederlandse kinderen. Wat zou u ervan vinden als het Ministerie van Onderwijs een zorgvuldig plan zou uitwerken voor de opzet van gescheiden scholen voor Nederlandse kinderen en kinderen van etnische minderheden? Zou u het zeker een goed idee vinden, een redelijk goed idee, een tamelijk slecht idee, of een erg slecht idee?’

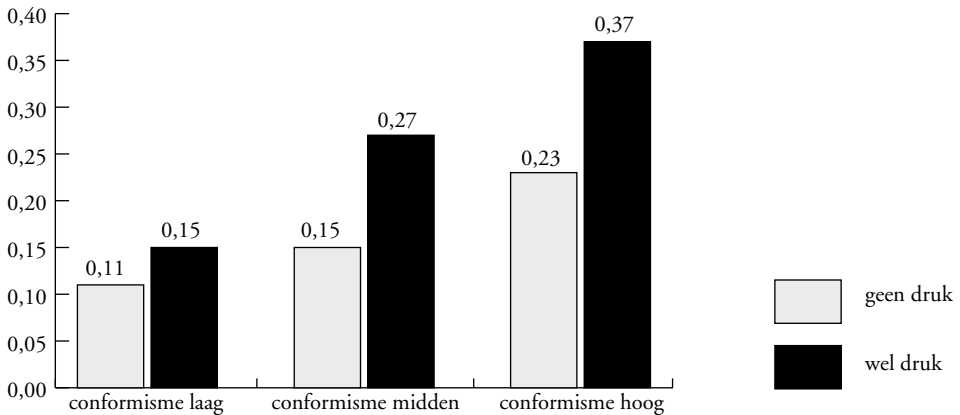
In beide condities wordt sociale druk uitgeoefend, enerzijds door een beroep te doen op bestaande opinies en anderzijds door een beroep te doen op het gezag van wetenschap en overheid. Elk van deze vormen van pressie kan afzonderlijk een effect hebben op de reactie van de respondenten. Daar gaat het ons echter niet om. Het gaat ons alleen om het verschil tussen zwakke (‘soms wordt gezegd ...’) en sterke sociale druk (‘...wetenschappelijk onderzoek ... Ministerie van Onderwijs ...’). Er was een pragmatische reden om dit zo te doen: in de controleconditie zou het ontbreken van enige rechtvaardiging vreemd overkomen en in de experimentele conditie werden diverse argumenten gebruikt om de sociale druk zo hoog mogelijk op te voeren, iets dat ook in het dagelijkse leven gebeurt als men iemand van iets probeert te overtuigen.

Leidt de in de experimentele conditie opgebouwde sociale druk tot meer instemming met de uitspraak over schoolsegregatie? Dat is inderdaad het geval. In de controleconditie stemt 13 procent van de respondenten in met de segregatie van het schoolsysteem, terwijl in de experimentele conditie de instemming bijna verdubbelt tot 24 procent. Maar komt dit door sociaal conformisme?

In figuur 1 is het effect te zien dat optreedt bij sociaal conformisten. De score 0,00 staat voor het geheel afwijzen van de uitspraak, 0,33 voor enigszins afwijzen, 0,66 voor enigszins

instemmen en 1,00 voor volledige instemming. Het blijkt dat met name de sociale conformisten instemmen met een gesegregeerd schoolsysteem, zowel in de controleconditie als in de experimentele conditie. Maar de instemming is extra sterk in de experimentele conditie waarin een beroep wordt gedaan op autoriteit. Er is sprake van een interactie-effect van conformisme en autoriteitsdruk.

Figuur 1: Het effect van autoriteitsdruk op het instemmen met een gesegregeerd schoolsysteem bij verschillende niveaus van sociaal conformisme: gemiddelden en variantieanalyse (N= 1946)

Hoofdeffect conformisme: $F(2, 1945)=47,550, p=0,000$

Hoofdeffect apartheidsexperiment: $F(1, 1945)=54,807, p=0,000$

Interactie-effect conformisme met apartheidsexperiment: $F(2, 1945)=4,939, p<0,007$

Deze uitkomst laat zien dat sociaal conformisme leidt tot het overnemen van de mening van autoriteiten. Dat blijft zo als we controleren voor het effect van andere factoren die samenhangen met hogere beïnvloedbaarheid, zoals een lage opleiding, autoritaire waarden en een lage zelfwaardering (Hagendoorn & Nekuee, 1999; Hello, 2003; Sniderman e.a., 2000). In tabel 3 staan de uitkomsten van regressieanalyses van de instemming met een gesegregeerd schoolsysteem op de experimentele condities, conformisme en respectievelijk opleidingsniveau, autoritaire waarden en zelfwaardering (om multicollineariteit tussen de laatste drie variabelen uit te sluiten zijn dit drie aparte analyses).

De resultaten laten zien dat vooral sociaal conformisme leidt tot instemming met een gesegregeerd schoolsysteem. Voorts is de interactie van conformisme en sociale druk in elke analyse significant. Dus sociaal conformisten zijn extra gevoelig voor sociale druk. Lage opleiding en lage zelfwaardering leiden ook wel tot meer instemming met een gesegregeerd schoolsysteem, maar alleen bij sociaal conformisme wordt deze instemming groter als een beroep wordt gedaan op autoriteiten om de sociale druk te verhogen.

Tabel 3: *Regressie van instemming met een gesegregeerd schoolsysteem op sociaal conformisme, experimentele condities en respectievelijk opleidingsniveau, autoritaire waarden en gebrek aan zelfwaardering**

	Bèta	Sf	p	Bèta	Sf	p	Bèta	Sf	p
Conformisme	0,33	(0,069)	0,000	0,32	(0,070)	0,000	0,35	(0,068)	0,000
Apartheidsexperiment	0,04	(0,047)	0,346	0,05	(0,047)	0,346	0,04	(0,047)	0,365
Opleidingsniveau	-0,12	(0,023)	0,000						
Autoritaire waarden				0,11	(0,030)	0,000			
Zelfwaardering							-0,23	(0,023)	0,000
Conformisme									
*Experiment	0,22	(0,080)	0,007	0,22	(0,080)	0,007	0,22	(0,080)	0,006
Multiële R	0,29			0,28			0,29		

* Sf is standaardfout; Interactie-effecten zijn aangegeven met een * tussen de genoemde variabelen.

3.2 Het 'einde interview'-experiment

Het apartheidsexperiment heeft een groot effect, maar het betreft niet een echt alledaagse situatie. Het was in de jaren negentig nogal vreemd om te horen dat de overheid het initiatief zou kunnen nemen voor de invoering van een gesegregeerd schoolsysteem. Het was daarentegen wel normaal om andere mensen iets negatiefs te horen zeggen over etnische minderheden. Zou het horen van de mening van een ander eenzelfde effect hebben op de meningen van conformisten? Om dat vast te stellen voerden we het 'einde interview'-experiment uit. In de experimentele conditie werd gepoogd de respondent te beïnvloeden door een terloops geopperde mening van iemand anders. In dat opzicht realiseerde de opzet het tegendeel van de maximale druk van Milgram (1974) en was de druk, anders dan bij Asch (1956), individueel en niet die van een hele groep.

De opzet van het experiment was echter niet zo eenvoudig. Beïnvloeding door een ander vindt meestal pas plaats als men de ander vertrouwt en als men weet dat de ander ook echt gelooft in wat hij zegt. Een interview is daarentegen anoniem en men weet dat de interviewer zegt wat hij behoort te zeggen en niet zijn eigen mening geeft. Dus moesten we proberen om de interviewer, die we de rol van de 'ander' wilden laten spelen, als het ware buiten het interview te plaatsen, in de hoop dat hij in de loop van het interview voldoende vertrouwen had opgebouwd om een poging tot beïnvloeding te kunnen wagen. In de experimentele conditie werd het interview daarom eerst afgesloten en dan werd een 'persoonlijke' vraag aan de respondent voorgelegd. De effectiviteit van de beïnvloeding zou blijken uit de vergelijking van de reactie van de respondent met een controleconditie waarin dezelfde vraag normaal aan het eind van het interview werd gesteld. In dat laatste geval was de vraag dan gewoon een vraag waartoe de interviewer de opdracht had gekregen en niet zijn 'eigen' mening. De vraag die de respondenten aan het einde van het interview in de controleconditie kregen voorgelegd was:

‘Een laatste vraag. Vindt u dat etnische minderheden voor meer problemen zorgen dan vaak wordt gedacht?’

In de experimentele conditie werd het interview eerst door de interviewer afgesloten:

‘We zijn aan het einde van het interview. Ik wou nog zeggen dat ik het erg leuk vond om met u te praten en dat we erg veel aan uw antwoorden zullen hebben.’

Door te zeggen ‘ik wou nog zeggen dat ik het erg leuk vond om met u te praten ...’, werd nog eens bevestigd dat het interview was afgesloten, maar tevens liet de interviewer zo merken dat hij de meningen van de respondent had kunnen waarderen. Dan volgde de vraag waar het om ging, met het woordje ‘ook’ om de gelijkgestemdheid nog eens te onderstrepen. Daarmee was het een persoonlijke vraag geworden, gesteld door iemand die drie kwartier aan de lijn aandachtig had geluisterd naar wat de respondent had gezegd over etnische minderheden:

‘Vindt u *ook* niet dat etnische minderheden eigenlijk voor meer problemen zorgen dan vaak wordt gedacht?’

Eerst hadden we een meer directe vorm van beïnvloeding voor ogen, maar daar staken de interviewers, die persoonlijk betrokken raakten bij wat in dit experiment gebeurde, een stokje voor. Hun protesten tegen de opzet waren luid en legio. Zelfs tegen de afgezwakte vorm die hierboven is weergegeven rezen de nodige bezwaren: zij waren bang om een ‘racistische’ indruk te wekken en mee te werken aan een ‘misleidend’ experiment. Daarom werd besloten dat alle respondenten in de experimentele conditie na afloop zouden worden geïnformeerd over de aard en bedoeling van het experiment. Dat gebeurde als volgt:

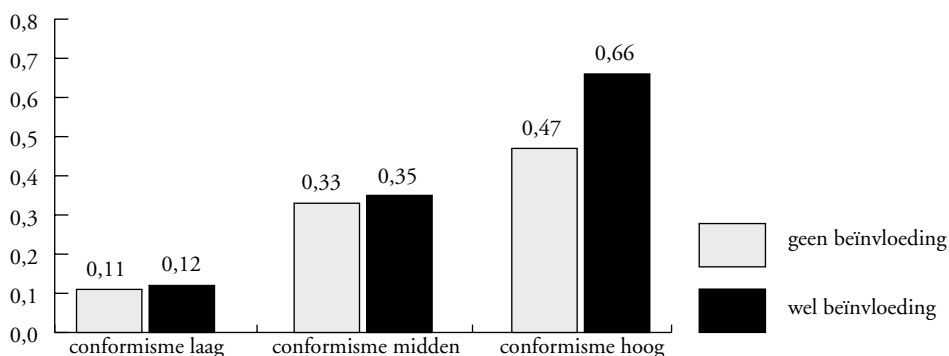
‘Ik moet hieraan toevoegen dat wat ik zojuist over etnische minderheden zei tot mijn taak behoorde. Met het beantwoorden van deze vraag heeft u ons zeer geholpen met een belangrijk experiment over het beïnvloeden van de publieke opinie. Dit was de laatste vraag. Bedankt voor uw medewerking.’

Zo werd de interviewer ‘terug’ in het interview geplaatst en werd hij bevrijd van zijn verantwoordelijkheid. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat het ‘*debriefing*’-compromis misschien niet voor alle interviewers voldoende was om het ‘einde-interview’-experiment echt van harte uit te voeren.

Zijn de conformisten even gevoelig voor de mening van een ander als voor die van een autoriteit? Als dat zo is, dan is dit een robuuste replicatie van de uitkomsten van het apartheidsexperiment. De toets is dat er een interactie-effect optreedt van conformisme met de uitgeoefende sociale druk. Als er geen interactie-effect is, dan is de replicatie mislukt. In figuur 2 is de instemming met de uitspraak ‘dat etnische minderheden voor meer problemen zorgen dan vaak wordt gedacht’ weergegeven voor respondenten met een hoge, midden en lage score voor conformisme in elk van de condities.

Het blijkt dat conformisme in beide condities een groot effect heeft op de instemming. Maar conformisten stemmen bovendien in de experimentele conditie veel meer in dan in de controleconditie: het verwachte interactie-effect. De effecten zijn niet gering: als we het omrekenen in percentages, dan stemt slechts ongeveer 10 procent van de respondenten met een lage conformismescore in met de uitspraak dat etnische minderheden meer problemen veroorzaken dan vaak wordt gedacht, zonder noemenswaardig verschil tussen de condities (zie ook figuur 2). Maar van de respondenten met een hoge conformismescore stemt in de experimentele conditie maar liefst 50 procent in met deze uitspraak.

Figuur 2: Het effect van interpersoonlijke beïnvloeding op het instemmen met de uitspraak dat etnische minderheden meer problemen veroorzaken dan vaak wordt gedacht bij verschillende niveaus van sociaal conformisme (N= 882)

Ook hier moeten we rekening houden met het effect van andere factoren. Het is bekend dat mensen met een hogere opleiding meestal minder gevoelig zijn voor interpersoonlijke beïnvloeding. Ook zullen mensen die bevooroordeeld zijn, eerder vinden dat etnische minderheden voor meer problemen zorgen dan meestal wordt gedacht. Opleidingsniveau en vooroordeel (de directe correlaties met conformisme zijn $-0,37$ en $0,53$) kunnen dus beide via conformisme leiden tot instemming met de uitspraak. Daarom toetsen we het effect van al de factoren tezamen met behulp van *probit*-regressies (de afhankelijke variabele is dichotoom). Opnieuw kijken we vooral naar het interactie-effect van conformisme (en van de andere factoren) met de experimentele condities (zie tabel 4).

Sociaal conformisme vergroot de instemming met de uitspraak 'dat etnische minderheden voor meer problemen zorgen dan meestal wordt gedacht'. Opleiding en vooroordelen voegen daar weinig aan toe. Van de drie mogelijke interactie-effecten is alleen dat met conformisme significant; dus alleen sociaal conformisme versterkt de gevoeligheid voor interpersoonlijke beïnvloeding. De uitkomst laat duidelijk zien dat in het bijzonder mensen met een hoge score voor sociaal conformisme door beïnvloeding versterkt worden in hun mening dat etnische minderheden 'voor meer problemen zorgen dan meestal wordt gedacht'.

Tabel 4: *Probit-regressie van instemmen met de uitspraak dat etnische minderheden meer problemen veroorzaken dan vaak wordt gedacht op conformisme, interpersoonlijke beïnvloeding, opleidingsniveau en vooroordeel (N=882)*

	B	Standaardfout	p
Conformisme	0,85	(0,326)	0,009
'Einde interview'-experiment	0,27	(0,125)	0,829
Opleidingsniveau	-0,19	(0,118)	0,112
Vooroordeel	0,24	(0,160)	0,138
Conformisme*Experiment	0,46	(0,203)	0,023
Log Likelihood	-1263,061		
LR Chi-square(5)	37,379		0,000

* Interactie-effecten zijn aangegeven met een * tussen de genoemde variabelen.

Dat is een replicatie van de uitkomst van het apartheidsexperiment. Maar is het ook een overtuigende uitkomst? Misschien niet, want het is niet zo opmerkelijk dat vooral sociaal conformisten negatieve opinies hebben over etnische minderheden (Sniderman e.a., 2000). De uitkomst zou veel overtuigender zijn als bleek dat sociaal conformisten even gemakkelijk kunnen worden overtuigd van het feit dat etnische minderheden voor *minder* problemen zorgen dan meestal wordt gedacht, dus het omgekeerde. In dat geval gaat de poging tot beïnvloeding rechtstreeks in tegen de gangbare opvattingen onder sociale conformisten.

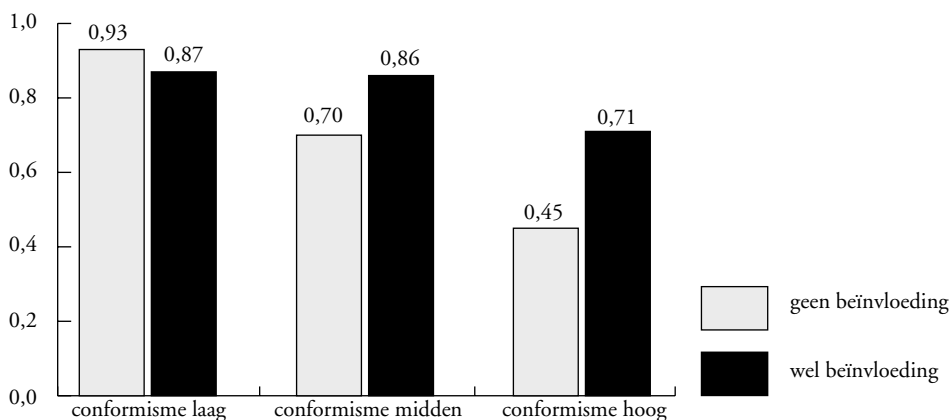
Het 'einde interview'-experiment had daarom ook een tweede variant. Daarin werd gevraagd:

'Vindt u ook niet dat etnische minderheden eigenlijk voor *minder* problemen zorgen dan vaak wordt gedacht?'

Als sociaal conformisme impliceert dat men zich door anderen laat beïnvloeden, ongeacht de mening van deze anderen, dan moeten de uitkomsten van deze tweede variant precies hetzelfde zijn als van de eerste. Dat was althans onze hypothese, hoewel we betwijfelden of de resultaten dat ook zouden laten zien. Toch was dat het geval.

De instemming met de uitspraak dat etnische minderheden eigenlijk voor *minder* problemen zorgen dan vaak wordt gedacht, is weergegeven op een schaal van 0,00 tot 1,00. In figuur 3 staat de instemming in de controleconditie en de experimentele conditie bij een laag, midden en hoog niveau van sociaal conformisme. Het effect is precies hetzelfde als bij 'meer problemen'. Bij weinig conformisme (laag) is er geen verschil tussen de condities. Bij sterk conformisme (hoog) is er een groot verschil en stemt men veel meer in als de interviewer de vraag 'buiten' het interview stelt. Controle voor het effect van andere factoren laat zien dat de resultaten daar niet door beïnvloed worden: alleen conformisme vertoont een interactie-effect met de condities van het experiment.

Figuur 3: Het effect van interpersoonlijke beïnvloeding op het instemmen met de uitspraak dat minderheden minder problemen veroorzaken dan vaak wordt gedacht bij verschillende niveaus van sociaal conformisme: gemiddelden (N= 882)

Hoofdeffect conformisme: $F(2, 881)=44,552, p=0,000$

Hoofdeffect 'einde interview'-experiment: $F(1, 881)=24,169, p=0,000$

Interactie-effect conformisme met 'einde interview'-experiment: $F(2, 881)=11,432, p<0,000$

Tezamen maken beide varianten van het 'einde interview'-experiment duidelijk dat de mate van gevoeligheid voor interpersoonlijke beïnvloeding toeneemt met de behoefte aan sociaal conformisme. Het maakt niet uit of de beïnvloeding reeds bestaande meningen versterkt, of er juist tegen ingaat. Het effect is hetzelfde (hetgeen laat zien dat de meting van conformisme zuiver is). Betekent dit dat de publieke mening over migranten en minderheden gemakkelijk via sociaal conformisme kan worden beïnvloed? Kunnen ook politici de mening van sociaal conformisten over minderheden beïnvloeden, in positieve of in negatieve zin? In dat geval heeft conformisme grote politieke gevolgen.

3.3 Het 'de elite zet de toon'-experiment

In de Nederlandse politiek stonden de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en de Partij van de Arbeid (PvdA) altijd tegenover elkaar. Pas tijdens de jaren 1990 vormden zij de Paarse Coalitie. Desondanks waren de VVD en de PvdA het, evenals de andere partijen, met elkaar eens dat men van het vraagstuk van migratie en minderheden geen politiek onderwerp moest maken, hoewel dat de VVD soms meer moeite kostte dan de PvdA. De politieke elite was het erover eens dat tolerantie essentieel was voor democratische verhoudingen en maatschappelijke stabiliteit. Ook de hoogopgeleide kiezers van de VVD en de PvdA zijn het erover eens dat negatieve houdingen ten opzichte van minderheden uit den boze zijn: op een schaal van 0,00 tot 1,00 zijn hun gemiddelde vooroordelenscores even laag en ongeveer hetzelfde, namelijk respectievelijk 0,41 en 0,40.² De eliteconsensus over het niet politiseren van het vraagstuk van

migratie en minderheden was gebaseerd op de intuïtie dat vreemdelingenhaat een irrationele, destructieve politieke kracht is waarvan de 'geest in de fles' moest blijven. Sommige politici, zoals oud-premier Kok van de PvdA, zagen vooroordelen en vreemdelingenhaat als een uiting van 'onderbuikgevoelens'.

Het 'einde interview'-experiment laat zien dat het idee van de 'geest in de fles' niet ongegrond is. Degenen die hechten aan sociaal conformisme zijn immers gevoelig voor de standpunten van anderen over migratie en minderheden, dus waarschijnlijk ook voor de standpunten van politici. In dat geval kan een politiek taboe op vooroordeel en racisme de publieke uiting ervan intomen. Maar dat impliceert ook het risico dat zulke verboden gevoelens onderhuids voortleven en dus dat zij zich met verheugde kracht weer manifesteren als het taboe wordt doorbroken of opgeheven. Dat realiseerde de vroegere politieke leider van de VVD Bolkestein zich waarschijnlijk toen hij de leider van de nieuwe partij Lijst Pim Fortuyn in de verkiezingsstrijd van 2002 de 'rattenvanger van Hamelen' noemde. Zijn vrees was dat de politieke elite, als het over immigranten en minderheden gaat, uiteindelijk de toon zet.

Kunnen politici de publieke discussie over de problemen van migratie en minderheden beïnvloeden? Kunnen zij negatieve reacties voorkomen door deze onder het taboe op vooroordelen en racisme te scharen, of kunnen zij, omgekeerd, negatieve houdingen versterken door te hameren op de problemen die door immigranten en minderheden worden veroorzaakt? Kunnen zij, meer in het algemeen, de publieke opinie laten kantelen, van vóór naar tégen een multiculturele samenleving en omgekeerd? Als de door ons gevolgde logica juist is, dan kunnen zij dit inderdaad, namelijk via sociaal conformisme.

We probeerden dit aan te tonen met het 'de elite zet de toon'-experiment. In dat experiment werd de respondenten gevraagd hoe zij zouden reageren op een politicus die duidelijk maakt dat hij een voorstander is van multiculturalisme. Hij doet dat door te zeggen dat 'in een vrij land ook Turkse en Marokkaanse immigranten vrij zijn om hun eigen levenswijze te volgen'. De politicus is iemand van de VVD of van de PvdA. We gaan na hoe VVD-kiezers en PvdA-kiezers op deze politici reageren. Bij deze uitspraak is het gemakkelijker om positief dan om negatief reageren, want bij negatief reageren kan men bang zijn om een racistische indruk te maken. Maar bij de politicus van de andere partij speelt het verschil in politieke partij de hoofdrol en dus kan men dan wél tegen zijn. Dat betekent dat respondenten hun werkelijke mening geven bij hun reactie op de politicus van de andere partij. Die mening kunnen we dan vergelijken met de reactie op het standpunt van de politicus van de eigen partij om het effect van conformisme te zien. Het 'de elite zet de toon'-experiment had dus twee condities: multiculturalisme verdedigd door een politicus van de VVD en multiculturalisme verdedigd door een politicus van de PvdA. Het verschil tussen de condities laat zien hoe de politicus van de eigen partij het standpunt over multiculturalisme kan beïnvloeden.

Bestaat niet het gevaar dat het experiment in het nadeel uitvalt van de conformistische PvdA-kiezer, omdat multiculturalisme een 'links' standpunt is? In veel landen is het verdedigen van multiculturalisme inderdaad een politiek 'links' standpunt. Maar in Nederland is het niet vreemd dat een VVD-politicus opkomt voor vrijheid en tolerantie en om die reden ook het multiculturalisme verdedigt. De consensus over de wenselijkheid van culturele pluriformiteit

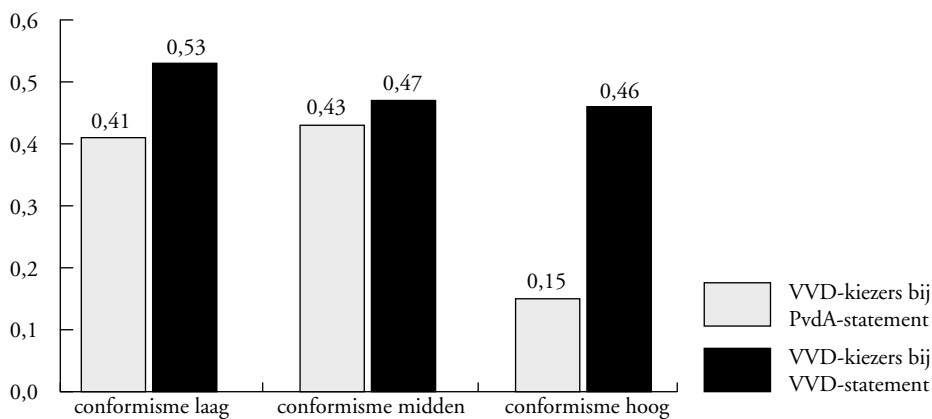
werd van links tot rechts over het politieke spectrum gedeeld. Wat wel klopt, is dat mensen die hechten aan sociaal conformisme meestal weinig waardering hebben voor multiculturalisme. Maar sociaal conformisten komen zowel bij de VVD als de PvdA voor. We voorspellen dat het met name de sociaal conformisten zijn die van standpunt zullen veranderen. De respondenten kregen de volgende vraag voorgelegd:

‘Ik wil graag weten wat u vindt van de uitspraken van bepaalde politici over de relatie tussen Nederlanders en etnische minderheden: Onlangs heeft een belangrijke [partij X] politicus het volgende gezegd: “Aangezien Nederland een vrij land is, hebben Turken en Marokkanen die hier naar toe zijn gekomen het recht om hun eigen levenswijze te volgen.”’

De respondent kon het geheel eens, enigszins eens, enigszins oneens, of geheel oneens zijn met de uitspraak van de (VVD- of PvdA-)politicus. De instemming wordt weergegeven op een schaal van 0,00 tot 1,00. In figuur 4 en 5 staat voor respondenten met een voorkeur voor de VVD of de PvdA en een lage, midden of hoge score op sociaal conformisme de instemming met de stellingname door een politicus van de eigen partij of van de andere partij.

Sociaal conformisten met een voorkeur voor de VVD zijn meestal geen voorstander van multiculturalisme, maar ze zijn dat al helemaal niet als ze een politicus van de PvdA voor multiculturalisme horen pleiten: de gemiddelde instemming is dan slechts 0,15 (zie figuur 4). Maar als een politicus van de VVD dezelfde stelling verdedigt gaat de instemming omhoog naar 0,46. Ondanks het feit dat PvdA-kiezers meestal wel voorstanders zijn van multiculturalisme, zien we

Figuur 4: Het instemmen met multiculturalisme indien verdedigd door een politicus van de VVD of PvdA bij kiezers van de VVD met een hoge, midden en lage score voor sociaal conformisme (N=200)

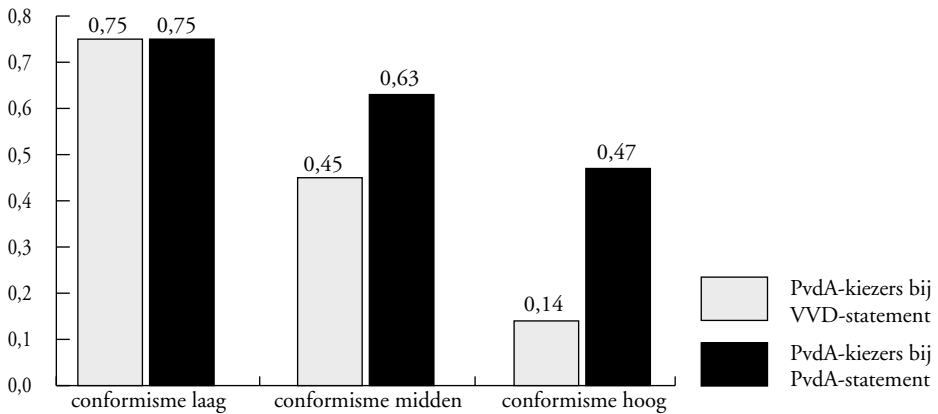

Hoofdeffect conformisme: $F(2, 199)=3,389$, $p<0,022$

Hoofdeffect 'elite zet de toon'-experiment: $F(1, 199)=8,034$, $p<0,005$

Interactie-effect conformisme met experiment: $F(2, 199)=2,708$, $p<0,069$

Figuur 5: Het instemmen met multiculturalisme indien verdedigd door een politicus van de VVD of PvdA bij kiezers van de PvdA met een hoge, midden en lage score voor sociaal conformisme (N=215)

Hoofdeffect conformisme: $F(2, 214)=42,682$, $p=0,000$

Hoofdeffect 'elite zet de toon'-experiment: $F(1, 214)=16,202$, $p<0,001$

Interactie-effect conformisme met experiment: $F(2, 214)=5,819$, $p<0,004$

exact hetzelfde patroon bij sociaal conformisten met een voorkeur voor de PvdA: als een politicus van de VVD multiculturalisme verdedigt is de instemming 0,14, maar als een politicus van de PvdA hetzelfde standpunt verdedigt gaat de instemming omhoog naar 0,47 (zie figuur 5). In beide gevallen leidt conformisme tot een dramatische verschuiving in de mening over multiculturalisme. Toch is er niet echt veel druk uitgeoefend in het experiment: de politici zijn niet als het meest gezaghebbend gepresenteerd, het standpunt is niet als erkend standpunt van de partij aangemerkt en multiculturalisme is geen hoofdpunt van het partijprogramma genoemd, allemaal dingen die we hadden kunnen doen. Niettemin is het effect van deze minimale druk maximaal.

Het 'de elite zet de toon'-experiment brengt iets aan het licht dat bij het standaardmodel ter verklaring van vooroordelen nooit goed is beseft, namelijk dat conformisme weliswaar een belangrijke determinant van vooroordelen en bezwaren tegen multiculturalisme is, maar dat bij uitstek de conformisten gemakkelijk te overtuigen zijn van het tegendeel. Anders gezegd, als het voor sociaal conformisten duidelijk is dat zij geen vooroordelen behoren te hebben en dat zij voor multiculturalisme moeten zijn, dan zijn zij dat ook. Zij volgen hierin mensen in hun omgeving, autoriteiten en *last but not least* politici van hun eigen partij. Dat laatste maakt duidelijk hoe groot de verantwoordelijkheid van politici in deze is: zij bepalen inderdaad in hoge mate of 'de geest' al dan niet 'in de fles' blijft.

4. Conformisme en conformeren

Conformisme betekent het toegeven aan normatieve sociale druk (Feldman, 2003: 49). Het is duidelijk dat sociale eenvormigheid de norm is voor sociaal conformisten. Dat is geen complexe norm. McGuire (1968) liet bij zijn overzicht van studies naar beïnvloeding zien dat vooral mensen met een lage zelfwaardering gemakkelijk te beïnvloeden zijn door een eenvoudige boodschap (horend bij een eenvoudige norm). Maar het bleek tevens dat mensen met een hoge zelfwaardering gemakkelijk te beïnvloeden zijn door een complexe boodschap. Kennelijk voorkomt een lage zelfwaardering dat een complexe boodschap echt wordt begrepen, terwijl een lage zelfwaardering het effect van een eenvoudige boodschap versterkt. Ook anderen hebben laten zien dat dezelfde (persoonlijkheids)kenmerken die mensen gevoelig maken voor de eenvoudige normatieve instructies in laboratoriumstudies, hen ongevoelig maken voor de complexe en abstracte normen in de samenleving (Di Palma & McClosky, 1970; zie ook Sniderman, 1975 en Zaller, 1992).

Het inzicht dat de complexiteit van de boodschap een rol speelt bij overtuigingskracht ervan kan ook van belang zijn voor sociaal conformisme. De normen die gelden in democratische en pluriforme samenlevingen zijn complex. De democratie zelf betreft een complex systeem van normen. Het criterium voor een democratische norm is dat de norm past in en voortvloeit uit de democratie. Niet iedere opvatting waarover consensus bestaat is dus een democratische norm. Een democratisch systeem impliceert een normatief stelsel dat gebaseerd is op twee fundamentele uitgangspunten: individuele vrijheid (in denken en handelen) en individuele gelijkheid (van kansen en mogelijkheden). Wil een samenleving kunnen functioneren als een democratische samenleving, dan zal iedereen dit normatieve kader moeten accepteren. De vraag is of sociaal conformisme spoort met een democratisch normatief kader.

We verwachten van niet. Di Palma en McClosky (1970) lieten zien dat sociaal conformisten niet erg gehecht zijn aan waarden als vrijheid en gelijkheid. Bovendien is een op vrijheid en gelijkheid gebaseerd normatief kader per definitie complex, omdat uniforme abstracte principes moeten worden toegepast op uiteenlopende situaties met een eigen context en achtergrond. Het is gemakkelijker om duidelijke, algemene regels en gedragsvoorschriften te volgen. Dat is wat sociaal conformisten willen en prefereren. Althans dat is onze interpretatie. Klopt dat ook?

Allereerst het punt dat sociaal conformisten vrijheid en gelijkheid geen belangrijke waarden vinden. Om de waardering voor vrijheid en gelijkheid te meten stelden we in het survey de volgende vragen, ontleend aan Schwartz (1992):

‘Iedereen vindt bepaalde waarden belangrijk in het leven. Ik ga nu een aantal waarden noemen. Het is de bedoeling dat u mij vertelt hoe belangrijk elke waarde voor u is.

Hoe belangrijk is VRIJHEID, vrijheid in denken en doen voor u? Is dat: niet zo belangrijk, belangrijk, zeer belangrijk, of uiterst belangrijk?’

‘Hoe belangrijk is GELIJKHEID, gelijke kansen voor iedereen? Is dat: niet zo belangrijk, belangrijk, zeer belangrijk, of uiterst belangrijk?’

De scores lopen van 0,00 tot 1,00. Om de samenhang met sociaal conformisme vast te stellen werden regressieanalyses uitgevoerd van vrijheid en gelijkheid op sociaal conformisme, opleidingsniveau, beroepsniveau en zelfwaardering (zie tabel 5). De ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënt van conformisme blijkt het hoogst te zijn, wat wil zeggen dat conformisme de belangrijkste bepalende factor is. Wel loopt het effect van de overige factoren voor een deel via conformisme: de regressiecoëfficiënten van sociaal conformisme op opleidingsniveau, beroepsniveau en zelfwaardering zijn respectievelijk $-0,28$, $-0,11$ en $-0,33$. Belangrijker is het feit dat de regressiecoëfficiënt van sociaal conformisme negatief is: dus hoe hoger het sociaal conformisme, des te minder belang men hecht aan vrijheid en, in mindere mate, aan gelijkheid.

*Tabel 5: Regressie van het belangrijk vinden van de waarde vrijheid en gelijkheid op sociaal conformisme, zelfwaardering, opleidingsniveau en beroepsniveau (N=1195)**

	B	Standaardfout	p
<i>Vrijheid:</i>			
Conformisme	-0,57	(0,015)	0,000
Zelfwaardering	0,07	(0,022)	0,002
Opleidingsniveau	0,08	(0,016)	0,000
Beroepsniveau	0,02	(0,013)	0,189
Multipale R	0,79		
<i>Gelijkheid:</i>			
Conformisme	-0,15	(0,027)	0,000
Zelfwaardering	0,12	(0,039)	0,003
Opleidingsniveau	0,02	(0,029)	0,572
Beroepsniveau	-0,08	(0,024)	0,001
Multipale R	0,79		

Dus conformisten delen de democratische waarden van vrijheid en gelijkheid niet. Zijn sociaal conformisten dan ook minder democratisch? Ook die vraag kunnen we beantwoorden. Als index voor ondemocratische opvattingen hanteerden we de volgende vragen:

“Aan een sterke leider hebben we meer dan aan democratie” Bent u het daarmee geheel eens, enigszins eens, enigszins oneens, of geheel oneens?

“Het belang van het individu dient ondergeschikt te zijn aan dat van het volk.” Bent u het daarmee geheel eens, enigszins eens, enigszins oneens, of geheel oneens?

Conformisten zijn minder democratisch: de correlatie van sociaal conformisme met ondemocratische opvattingen is 0,42. Zijn zij ook intolerant? De correlatie van conformisme met vooroordelen over etnische minderheden is 0,53. Dus sociaal conformisme hangt samen met ondemocratische waarden en intolerantie. Dat is niet nieuw. Maar het laat wel goed de paradox zien

dat sociaal conformisten zich niet conformeren aan de centrale waarden van een democratische samenleving.

5. Conclusie: de politieke dynamiek van sociaal conformisme

De politieke dynamiek van sociaal conformisme is, zoals gezegd, een paradox. Conformisten willen dat iedereen zich aan de geldende regels en conventies houdt, maar ze conformeren zich niet aan de basiswaarden van de democratie. Conformisten spiegelen zich aan de eis van anderen en politici dat men tolerant moet zijn en open moet staan voor een multiculturele samenleving, maar zijn in wezen weinig tolerant en hebben een hekel aan culturele verschillen. Men denkt dikwijls dat hoogopgeleiden een onechte tolerante houding voorspiegelen, maar in feite zijn het de sociaal conformisten die dat doen. Dat zijn niet de hoogst opgeleiden.

Deze uitkomsten wijzen erop dat niet alleen de aard (complex of eenvoudig) van de norm bepaalt hoe sociaal conformisten op een bepaalde boodschap reageren, maar ook dat sociaal conformisten bij voorkeur letten op heuristische aanwijzingen die de boodschap vergezellen. Dit soort aanwijzingen maakt het mogelijk om met behulp van eenvoudige regels vast te stellen hoe men, los van de inhoud van de aangevoerde argumenten, moet reageren. Dit illustreert het onderscheid dat in het gangbare *elaboration likelihood model* van Petty en Cacioppo (1986) en het *heuristic-systematic model* van Chen en Chaiken (1999) wordt gemaakt tussen enerzijds informatieverwerking op grond van een cognitieve verwerking van de inhoud (de argumenten) en anderzijds een gewoontematige verwerking via sociale identificatie of andere eenvoudige regels die losstaan van de inhoud (Hewstone & Stroebe, 2001). Onze experimenten waren zo opgezet dat de inhoud van de argumentatie er zo weinig mogelijk toe deed, maar inhoudelijke effecten waren bij het apartheidsexperiment niet uitgesloten. Wat vooral varieerde was de bron van de boodschap (de wetenschap, de overheid, of de politieke leider) en de betrouwbaarheid van de bron (de interviewer na het interview, maar niet de interviewer tijdens het interview). Het feit dat de experimentele condities geen eigen effect hebben na controle voor verschillen in opleiding, autoritaire waarden, of eigenwaarde, terwijl er wel systematisch sprake is van een interactie-effect met sociaal conformisme, illustreert dat niet de inhoud maar de bron het effect van de boodschap bepaalt. Daarom stemmen sociaal conformisten ook in met opinies die tegen hun eigen opvattingen ingaan (minderheden zorgen voor weinig problemen; pluralisme is goed), als de bron maar geldt als normatief en gezaghebbend.

We zien dat mensen die hechten aan sociaal conformisme, sterk geneigd zijn zich in hun standpunten over pluralisme en multiculturalisme aan te passen aan de meningen van politici. Dat geeft politici een grote speelruimte om de publieke opinie omtrent migranten en minderheden te beïnvloeden en te sturen. Politici hebben daarmee een bijzondere verantwoordelijkheid voor de sfeer van tolerantie in de samenleving. Het is duidelijk dat de vroegere consensus onder de Nederlandse politieke elite dat racisme en intolerantie taboe zijn de nodige nadelen had voor de integratie van minderheden, maar ze had ook het voordeel dat intolerantie werd beteugeld.

Via sociaal conformisten kunnen politici de publieke opinie over de multiculturele samenleving beïnvloeden. Maar conformisme is een grillig politiek mechanisme. Door conformisme kan de publieke stemming over migratie en minderheden ook plotseling omslaan. Tijdens de verkiezingscampagne van 2002 hebben we dat kunnen zien toen Fortuyn de eliteconsensus over de multiculturele samenleving doorbrak.

De uitkomsten van dit onderzoek maken duidelijk dat het effect van conformisme op vooroordelen ingewikkelder is dan in het standaardmodel wordt aangenomen. Als regel leidt conformisme tot vooroordelen. Dat klopt voorzover het om individuele opinies gaat. Maar de beïnvloedbaarheid van conformisten leidt ertoe dat hun individuele voorkeuren niet rechtstreeks weerspiegeld hoeven te worden in de publieke opinie. De verwachtingen van de omgeving, de politiek en de overheid vertekenen de individuele opinies, althans voorzover het migranten en minderheden betreft. De aard en richting van sociale druk versterkt of verzwakt het effect van conformisme op vooroordelen.

Het is dus niet zo dat conformisten altijd bezwaren hebben tegen immigratie en minderheden, dat hangt ook van de sociale omgeving af en van de politieke stemming in het land. Omgekeerd is het ook niet zo dat iedereen die kanttekeningen zet bij de problemen die voortvloeien uit de aanwezigheid van etnische minderheden, een sociaal conformist is. In ons onderzoek was er een groep respondenten die laag scoorde op sociaal conformisme, maar die zich wél cultureel bedreigd voelde. Zij waren niet bevooroordeeld, maar zij zetten wél vraagtekens bij bepaalde praktijken en gewoontes van etnische minderheden, niet omdat zij afwijzend staan ten opzichte van culturele verscheidenheid, maar omdat zij deze praktijken niet konden rijmen met de principes van individuele vrijheid en gelijkheid (zie Sniderman, Hagendoorn & Prior, 2003).

Het is moeilijk om een criterium te geven voor de echtheid van gevoelens van culturele bedreiging en voor culturele bedreiging zelf. Maar groepen in de samenleving leggen hun eigen criteria aan. Voor sociaal conformisten is het criterium dat de samenleving een hoge mate van sociale eenvormigheid moet hebben. Voor anderen geldt als criterium de bescherming van individuele vrijheid en gelijkheid. Weer anderen hanteren een meer of minder absoluut criterium van tolerantie en vinden daarom de negatieve reacties op de ervaren bedreiging soms erger dan de bedreiging zelf. Zo lijkt de Nederlandse samenleving wat betreft het onderwerp van migranten en minderheden (al aan het einde van de jaren negentig) in drie groepen verdeeld: de voorstanders van sociale eenvormigheid die eisen dat migranten zich aanpassen, de verdedigers van individuele vrijheid die willen dat migranten emanciperen en de multiculturalisten die iedere inbreuk op de culturele autonomie van migranten verwerpen. Het standpunt van de sociaal conformisten is hierbij het meest wankel en kantelt mee met veranderingen in het politieke klimaat.

Noten

1. Het onderzoek is ondersteund door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO-project 510-50-805: 'National Identification of the Majority Group and Exclusionism: Personal and Situational Determinants'), het Nederlandse Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), de National Science Foundation (NSF Grant SR-9515006: 'Prejudice and Politics Study of the Netherlands' en een AIO-plaats toegekend door de Universiteit Utrecht. Louk Hagendoorn (L.Hagendoorn@fss.uu.nl) is hoogleraar Algemene Sociale Wetenschappen aan de Universiteit Utrecht. Correspondentieadres: L. Hagendoorn, ASW, Universiteit Utrecht, Postbus 80140, 3508 TC Utrecht. Paul Sniderman (paulms@leland.stanford.edu) is hoogleraar Politieke Wetenschappen aan Stanford University, California.
2. Vooroordeel werd gemeten met behulp van zeven vragen over kenmerken van Marokkanen, Turken, Surinamers en asielzoekers. Iedere respondent kreeg de vragen voor twee van de vier etnische groepen: 'Kunt u voor ieder kenmerk dat ik noem vertellen of het al dan niet geldt voor [etnische minderheid]. Bent u het er geheel mee eens, een beetje mee eens, een beetje mee oneens, of geheel mee oneens dat [etnische groep] betrouwbaar zijn, dat zij juist en eerlijk handelen?' Vervolgens werd dezelfde vraag gesteld voor de kenmerken egoïstisch, rechtschapen, opdringerig, lui, klagers en gewelddadig. Na omkering van de scores voor de negatief gestelde kenmerken werd een totaalscore over beide groepen berekend.

Literatuur

- Adorno, T., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. & Sanford, R. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Norton.
- Allport, G. (1988). *The nature of prejudice*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Asch, S. (1956). Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority. *Psychological Monographs*, 70, 9 (gehele nummer).
- Bobo, L. (1999). Prejudice as group position: micro-foundations of a sociological approach to racism and race relations. *Journal of Social Issues*, 55, 445-472.
- Brown, R. (1965). The authoritarian personality and the organization of attitudes. In R. Brown. *Social psychology* (pp. 477-546). New York: Free Press.
- Brown, R. (1995). *Prejudice: its social psychology*. Oxford: Blackwell.
- Chan, S. & Chaiken, S. (1999). The heuristic-systematic model in its broader context. In S. Chaiken & Y. Trope (eds.), *Dual-process theories in social psychology* (pp. 73-96). New York: Guilford Press.
- Di Palma, G. & McClosky, H. (1970). Personality and conformity: the learning of political attitudes. *American Political Science Review*, 64, 1054-1073.
- Duckitt, J. (1994). *The social psychology of prejudice*. Westport: Praeger.
- Ellemers, N., Spears, R. & Doosje, B. (1999). *Social identity*. Oxford: Blackwell.
- Erikson, R., Goldthorpe, J. & Portocarero, L. (1979). International class mobility in three Western European countries. *British Journal of Sociology*, 30, 415-441.

- Ganzeboom, H. & Treiman, D. (1996). Internationally comparable measures of occupational status for the 1998 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research*, 25, 201-239.
- Feldman, S. (2003). Enforcing social conformity: A theory of authoritarianism, *Political Psychology*, 24, 41-74.
- Hagendoorn, L. & Sniderman, P. (2001). Experimenting with a national sample: a Dutch survey of prejudice. *Patterns of Prejudice*, 35, 19-31.
- Hagendoorn, L. & Nekuee, S. (eds.) (1999). *Education and racism: an inventory of positive effects of education on ethnic tolerance*. Aldershot: Ashgate.
- Hewstone, M & Stroebe, W. (2001). *Introduction to social psychology*. Oxford: Blackwell.
- Hello, E. (2003). *Educational attainment and ethnic attitudes*. Nijmegen: ICS (dissertatie).
- Luthanen, R., & Crocker, J. (1992). A collective self-esteem scale: self-evaluation of one's social identity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 302-318.
- McGuire, W.J. (1968). Personality and susceptibility to social influence. In E. Borgatta & W. W. Lambert (eds.), *Handbook of Personality Theory and Research*(pp. 1130-1187). Chicago: Rand McNally.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to authority: an experimental view*. New York: Harper.
- Petty, R. & Copaccio, J. (1986). *Communication and persuasion: central and peripheral routes to attitude change*. New York: Springer.
- Scheepers, P., Gijsberts, M. & Coenders, M. (2002). Ethnic exclusionism in European countries: Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat. *European Sociological Review*, 18, 17-34.
- Schwartz, S. (1992). Universals in the context and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 1-65). New York: Random House.
- Sniderman, P. (1975). *Personality and democratic politics*. Berkeley: University of California Press.
- Sniderman, P., Peri, P., De Figuerido, R. & Piazza, T. (2000). *The outsider: prejudice and politics in Italy*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Sniderman, P., Hagendoorn, L. & Prior, M. (2004). Predispositional factors and situational triggers: exclusionary reactions to immigrant minorities. *American Political Science Review*, 98, 35-49.
- Sniderman, P., Hagendoorn, L. & Prior, M. (2003). De moeizame acceptatie van Moslims in Nederland. *Mens en Maatschappij*, 74, 199-217.
- Tajfel, H. (1981a). Social categorization, social identity and social comparison. In H. Tajfel (ed.), *Human groups and social categories* (pp. 254-267). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. (1981b). Social stereotypes and social groups. In J. Turner & H. Giles (eds.), *Inter-group behaviour* (pp. 144-167). Oxford: Basil Blackwell.
- Zaller, J. (1992). *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.